

Magdalena Lesińska, Kamil Matuszczyk

Działania polityczne państwa jako reakcja na proces starzejącego się społeczeństwa. Przypadek Francji

*Niezakończone przejście migracyjne a starzenie się ludności w Polsce.
Asynchroniczność przemian ludnościowych a zmiana formalnych i
nieformalnych instytucji opiekuńczych*

Projekt badawczy Ośrodka Badań nad Migracjami Uniwersytetu Warszawskiego w ramach programu Narodowego Centrum Nauki „Maestro” (grant nr UMO-2013/08/A/HS4/00602) kierowany przez prof. dr. hab. Marka Okólskiego.

Czas realizacji: 1 października 2013 r. – 30 września 2017 r.

www.migageing.uw.edu.pl

Działania polityczne państwa jako reakcja na proces starzejącego się społeczeństwa. Przypadek Francji.

Spis treści

1. Profil społeczno-ekonomiczny Francji.....	4
2. Wyniki prognoz demograficznych dla Francji	8
3. Działania państwa na rzecz rodzin z dziećmi.....	9
3.1. Tło historyczne.....	9
3.2. Wymiar instytucjonalny polityki rodzinnej we Francji.....	12
3.3. Świadczenia materialne na rzecz rodzin	13
3.4. Nakłady i efektywność polityki rodzinnej we Francji.....	17
4. Działania na rzecz osób starszych i starzejące się społeczeństwa.....	19
4.1 Tworzenie polityki wobec osób starszych.....	19
4.2 Opieka długoterminowa.....	22
4.3 Usługi mieszkaniowe dla osób starszych	24
4.4 Przykłady inicjatyw i działań na rzecz osób starszych	24
4.5 Osoby starsze jako pracownicy	26
5. Procesy napływowe i polityka imigracyjna	27
Podsumowanie	30

1. Profil społeczno-ekonomiczny Francji

Tabela 1. Wskaźniki populacyjne

Dane	Wartość	Źródło i rok danych
Wskaźniki demograficzne		
Rozmiar populacji (w tys.)	66 991 (w tym 2 mln z obszarów zamorskich)	(2017) (INED)
Gęstość zaludnienia (liczba osób na km ²)	104,5	(2014) (Eurostat)
Współczynnik przyrostu naturalnego (określający zmianę ludności wynikającą z liczby urodzeń i zgonów; na 1000 mieszkańców)	0,4 (2014) (0,5 w latach 2008-2012)	(OECD)
Udział w populacji osób poniżej 15 roku życia (jako % całej populacji)	18,6	(2014) (Eurostat)
Udział w populacji osób w wieku 15-64 lat (jako % całej populacji)	63,4	(2014) (Eurostat)
Udział w populacji osób powyżej 65 lat (jako % całej populacji)	18,4	(2014) (Eurostat)
Udział w populacji osób w wieku 80 lat i więcej (jako % całej populacji)	5,8	(2014) (Eurostat)
Średnia wieku	40,8	(2014) (Eurostat)
Wskaźnik feminizacji (liczba kobiet przypadająca na 100 mężczyzn)	106,4	(2015) (Eurostat)
Współczynnik dzietności ogólnej (TFR; współczynnik określający liczbę urodzonych dzieci przypadających na kobietę będącą w wieku rozrodczym (15-49 lat))	2,01 (2014) (1,99 w 2013, 2,01 w 2012, 2,03 w 2010, 1,89 w 2000)	(Eurostat)
Współczynnik urodzeń (liczba urodzeń żywych na 1 tys. mieszkańców w danym roku)	12	(2015) (Eurostat)
Oczekiwana długość życia (w dniu urodzenia)	obu płci: 82,8 kobiety: 86,0 mężczyźni: 79,5	(2016) (Eurostat)
Współczynnik obciążenia ludźmi starymi (liczba osób w wieku 65 i więcej przypadająca 100 osób w wieku produkcyjnym)	29,2	(2015) (Eurostat)
Wskaźniki makroekonomiczne:		
Ustawowy wiek emerytalny:	67 (kobiety i mężczyźni)	
Wskaźnik bezrobocia (% osób bezrobotnych w grupie osób aktywnych zawodowo)	średnia: 10,4 w wieku poniżej 25 lat: 24,7 w wieku 25-74 lat: 8,9	(2015) (Eurostat)
Wskaźnik zatrudnienia (% ludności aktywnej zawodowo w grupie osób w wieku produkcyjnym)	wiek 15-24 lat: 27,8 wiek 25-54 lat: 79,4 wiek 55-64 lat: 48,7	(2015) (OECD) <i>(dane Eurostatu zbiorczo dla wieku 20-64)</i>

PKP per capita (w \$)	39,8 tys.	(2015) (OECD)
Wzrost realny PKB (roczny, w %)	1,3 (2015) 0,6 (2014)	(OECD)
Udział wydatków państwa na świadczenia socjalne (jako % PKB)	31,9	(2014) (OECD)
Udział wydatków państwa na zdrowie (jako % PKB):	8,7	(2014) (OECD)
Udział wydatków państwa na emerytury (jako % PKB)	13,8	(2011) (OECD)
Udział wydatków państwa na usługi opiekuńcze (<i>long term care</i>) (jako % PKB):	1,86	(2013) (Eurostat)
Udział wydatków państwa na usługi opiekuńcze (<i>long term care</i>) (jako EUR na mieszkańca)	599	(2013) (Eurostat)
Wskaźniki migracyjne		
Zasób imigrantów (liczba osób urodzonych w innym państwie, jako % populacji)	11,9	(2015) (Eurostat)
Zasób cudzoziemców (liczba osób posiadających inne obywatelstwo niż kraj pobytu, jako % populacji)	6,6	(2015) (Eurostat)
Współczynnik salda migracji przyrost/ubytek ludności kraju na skutek migracji (przypadający na 1000 mieszkańców)	0,2 ¹	(2013) (ONZ)
Udział kobiet w populacji migrantów (w %)	51	(2013) (ONZ)

Francja jest drugim największym (w sensie geograficznym i populacyjnym) krajów Unii (po Niemczech). Odnotowuje się tam dodatnią zmianę w populacji, w ostatnich latach przyrost rzeczywisty wynosił średnio ponad 0.6% rocznie (6 osoby na 1 tys.). Był on wynikiem przede wszystkim dużej liczby urodzeń (współczynnik dzietności oscyluje w okolicy 2.0 w ostatnich latach i jest najwyższy w całej UE) i dodatniego przyrostu naturalnego (0.4% rocznie). Mniejszy, ale także ważny wpływ na przyrost populacji ma napływ migrantów (współczynnik salda migracji wynosi 0.2% rocznie, czyli dwa razy mniej niż przyrostu naturalnego). Saldo migracji jest pozytywne (utrzymuje się na poziomie kilkudziesięciu tysięcy rocznie), napływowi imigrantów towarzyszy także znaczący odpływ. Jeżeli dotychczasowe trendy się utrzymają, to około 2055 roku, z powodu niskiego przyrostu naturalnego w Niemczech, Francja zostanie największym pod względem ludności krajem europejskim².

¹ Dla okresów czasowych: 1980-1985, 1990-1995, 2000-2005, 2010-2015

² *United Nations, World Population Prospects: The 2015 Revision, Department of Economic and Social Affairs, Population Division, United Nations, 2015.*

Przyrost populacji na poziomie 0.4-0.5% rocznie jest stabilny i utrzymuje się w wieloletnim okresie, co jest rzadko występującą cechą wśród współczesnych społeczeństw. Francja jest jednym z niewielu krajów Unii, w którym obecny współczynnik dzietności jest podobny lub wyższy, niż ten odnotowany w latach 1990³ (zob. tab. 2).

Tabela 2. Współczynnik dzietności we Francji (w wybranych latach)

1960	1970	1980	1990	2000	2003	2011	2012	2013	2014
2.73	2.47	1.95	1.78	1.89	1.89	2.01	2.01	1.99	2.00

Źródło: European Commission (2015). *Demography Report*. Short Analytical Web Note 3/2015, s. 12; OECD (2016). *Family Database*, OECD - Social Policy Division - Directorate of Employment, Labour and Social Affairs.

Struktura populacji we Francji na tle innych krajów UE wyróżnia się obecnie pozytywnie większym udziałem osób najmłodszych (grupa osób w wieku 0-14 lat to 18.6%, średnia w UE wynosi 15.6%). Nieco niższy udział procentowy ma główna grupa wiekowa 15-64 lat (we Francji 63.4%, w UE 65.9), grupa powyżej 65 lat pozostaje na średnim poziomie UE (18%). Jeżeli weźmie się pod uwagę jedynie osoby stare (w wieku 80 i więcej), to we Francji tworzą one 5.7% populacji (w UE 5.1%). Od 2015 roku jednak liczba osób w wieku powyżej 60 lat przewyższyła liczbowo najmłodszą grupę (poniżej 19 lat). Udział osób starszych i starych w populacji rośnie każdego roku, podczas gdy najmłodszej grupy – maleje stale od lat 1960. ⁴ Pomimo tego, populacja Francji pozostaje jedną z najmłodszych w UE.

Wskaźnik obciążenia ludźmi starymi w przypadku populacji Francji kształtuje się blisko średniej w UE (wynosi on 29.2, podczas gdy w UE - 28.1); zanotowano jego wzrost w ciągu ostatnich 20 lat (1994-2014) o 6 punktów procentowych. Średnia wieku we Francji wzrosła w ciągu ostatnich dwóch dekad z 35 do 40 lat, mimo to jest wciąż niższa od średniej w UE (42 lata). Francja jest krajem, w którym jest najwyższa w UE oczekiwana dalsza długość życia osób, które przekroczyły 65 rok życia: w przypadku kobiety to kolejne 23.6 lat, w przypadku mężczyzny - 19.3 lat⁵. Co więcej, w podeszłym wieku liczba kobiet przypadająca na mężczyznę zmienia się dynamicznie: w grupie osób w wieku 87 lat na jednego mężczyznę przypadają dwie kobiety, w grupie w wieku 94 lat proporcja ta wynosi już 1:3⁶.

³ European Commission, *Demography Report*. Short Analytical Web Note 3/2015.

⁴ M. Mazuy, M. Barbieri, D. Breton, H. d'Albis, The Demographic Situation in France: Recent Developments and Trends over the Last 70 years, *Population-E*, 70 (3), 2015, s. 395.

⁵ European Commission, 2015, op.cit., s. 18.

⁶ Mazuy et al., 2015, op.cit., s.395.

Podobnie jak w innych państwach, tak i we Francji obserwowana jest tendencja do opóźniania decyzji o urodzeniu pierwszego (i kolejnych) dzieci i zawarciu związku małżeńskiego. Obecnie średni wiek kobiety we Francji w momencie urodzenia dziecka to 30 lat, a mężczyzny 33. We Francji jednak (w porównaniu z innymi krajami) tendencja rodzenia dzieci w późniejszym wieku jest obserwowana od dawna (w latach 1940. średni wiek rodziców to 28 lat w przypadku matki i 31 lat w przypadku ojca)⁷. W analizach demograficznych wspomina się także o rosnącym poziomie zjawiska bezdzietności we wszystkich grupach wiekowych, zauważono, że jest ono szczególnie częste wśród wykształconych kobiet, nisko wykształconych mężczyzn oraz osób, które nigdy nie mieszkały z partnerem. Dobrowolna (świadoma) bezdzietność pozostaje zjawiskiem marginalnym: ocenia się, że ok. 5% mężczyzn i kobiet nie chce mieć dzieci⁸. Francja wyróżnia się na tle innych krajów europejskich większą liczbą rodzin wielodzietnych i mniejszą liczbą kobiet bezdzietnych, czemu zapewne sprzyja aktywna polityka prorodzinna.

Inną tendencją jest także zmniejszająca się liczba zawieranych małżeństw i wybór formuły instytucji rejestrowanego związku partnerskiego (PACS) (we Francji od 1998 roku istnieje możliwość zawarcia związku partnerskiego). W 2012 roku zanotowano 3.7 zawartych związków małżeńskich na 1 tys. osób w 2012 roku (dla porównania w latach 1970 było to 7.8). Średni wiek w chwili małżeństwa stale wzrasta, zarówno w przypadku mężczyzn, jak i kobiet. W 2013 roku było to 37 lat dla mężczyzn i 34 lat dla kobiet, dla porównania w 1970 roku odpowiednio było to poniżej 26 lat dla mężczyzn i poniżej 24 lat dla kobiet.

Jednocześnie liczba rozwodów jest stosunkowo wysoka, w 2013 roku wskaźnik rozwodów na 100 małżeństw wynosił 44 (najwyższy zanotowano w 2005 - 52)⁹. Wzrasta także liczba dzieci rodzonych poza związkami małżeńskimi, średnia w UE to 40%, we Francji jest ona dużo wyższa – 57% (w 2014), co oznacza że więcej niż połowa dzieci rodzi się w związkach niemałżeńskich¹⁰. Odsetek pozamałżeńskich urodzeń wzrastał dynamicznie od lat 1970., kiedy to przekroczył poziom 10%. Od tego czasu częstotliwość urodzeń pozamałżeńskich stale rośnie, osiągając 30% w 1990 roku i 50% na początku lat 2000. (od 2007 roku większość dzieci urodziło się poza małżeństwem). Jeśli tendencja ta się utrzyma, w 2018 roku 60% urodzeń będzie miało miejsce w związkach pozamałżeńskich. Małżeństwa pozostają co prawda najczęstszą formą związku formalnego, ale w 2013 roku stanowiły one tylko 57% wszystkich zarejestrowanych związków, w tym w grupie w wieku 18-24 – zawieranych jest mniej małżeństw niż związków partnerskich. Co ważne, popularność PACS

⁷ Ibidem, s. 403.

⁸ Ibidem, s. 404.

⁹ Ibidem, s. 446.

¹⁰ European Commission, 2015, op.cit., s. 41.

nie jest związana z faktem, że dotyczy także par jedнопłciowych, te stanowią bowiem jedynie kilka procent zawieranych partnerstw (3.5% w 2013), poza tym od 2013 roku mogą one zawierać także związki małżeńskie.

2. Wyniki prognoz demograficznych dla Francji

Prognoza Krajowego Instytutu Badań Demograficznych (z fr. *L'Institut national d'études démographiques*, INED) do 2070 roku przewiduje ciągły wzrost populacji Francji, która przekroczy 70 mln w 2030 roku i osiągnie ponad 76 mln w 2070 roku. Eurostat wykonał prognozę w wariacie bez napływów migracyjnych do 2080 roku. Według tej prognozy populacja Francji bez dopływu migrantów nie przekroczyłaby 70 mln, jak zakładają to wyniki prognozy z uwzględnieniem migracji, ale utrzymywałaby się w zakładanym okresie czasu na podobnym poziomie co obecnie, czyli 67-69 mln. Bilans demograficzny według prognozy Eurostatu do 2080 roku przewiduje wzrost populacji w stosunku do roku bazowego (2015) o 12.6 mln (z 66 mln do 78 mln ludności), w tym spowodowany jest on w dużej części przyrostem naturalnym (który szacowany jest w tym okresie na 7.7 mln osób), a częściowo także napływem migrantów (który szacuje się na 4.9 mln)¹¹.

Pesymistyczne prognozy dotyczą struktury wieku: w 2030 roku udział osób w wieku 65-74 lat wyniesie w populacji Francji 11.4%, a osób powyżej 75 lat – 13.5% (w 2070 udział ten zwiększy się odpowiednio do 10.8% oraz 17.9%). Oznacza to, że według prognozy INED, co czwarty Francuz w 2030 roku będzie miał ponad 65 lat. Jednocześnie zmniejszy się udział grup młodszych wiekowo; główna grupa (20-64 lat) skurczy się z 58% do 53% w 2030, a następnie do 50% w 2070 roku. W konsekwencji, w 2030 roku we Francji na każdą osobę w wieku powyżej 65 lat będą przypadać dwie osoby w wieku 19-64 lat. Przeciętne dalsze trwanie życia w momencie narodzin kobiet i mężczyzn znacznie się wydłuży w następnych dekadach: w przypadku mężczyzn wyniesie ono 82 lata w 2030 i 87 w 2060 roku (obecnie wynosi on 79 lat), a kobiety to odpowiednio 87 i 92 lata (obecnie to 86 lat) (dane według prognozy Eurostatu).

Prognoza ONZ obejmuje najdłuższy okres w porównaniu z powyżej wspomnianymi, do roku 2100¹². I choć różni się w szczegółach, to wskazuje na podobne trendy: stały wzrost populacji Francji (która w tej prognozie przekroczy 70 mln dopiero w 2050 roku i osiągnie liczbę 75 mln w 2100 roku) i starzejącą się populację (średnia wieku w 2030 przekroczy 40 lat, a w 2100 wyniesie 56 lat). Przyrost naturalny i napływ migrantów będzie się systematycznie zmniejszał (do odpowiednio 0.4 oraz 0.5 na

¹¹ EUROPOP2013 (European Population Projections), Eurostat.

¹² United Nations, *World Population Prospects: The 2015 Revision, Volume II: Demographic Profiles*, Department of Economic and Social Affairs, Population Division, 2015.

1 tys. mieszkańców). Na 100 osób w wieku produkcyjnym przypadnie 40 osób w wieku 65 i więcej w 2030 i 56 w 2100.

3. Działania państwa na rzecz rodzin z dziećmi

Analiza działań na rzecz rodziny we Francji zasługuje na szczególną uwagę z kilku powodów. Prorodzinna polityka we Francji uznawana jest przez wielu badaczy i obserwatorów życia społecznego za wzór do naśladownictwa dla innych państw wysoko rozwiniętych. Instytucjonalizację działań na rzecz rodzin we Francji można uznać za pierwowzór dla innych państw, poszukujących odpowiedzi na rosnące wyzwania demograficzne¹³. Istotną rolę w zakresie działań na rzecz rodzin odgrywa państwo, które realizuje politykę rodzinną w sposób bezpośredni lub za pośrednictwem instytucji zabezpieczenia społecznego¹⁴. Charakterystycznym elementem procesu decyzyjnego w tym zakresie jest wysoki udział w podejmowaniu decyzji i kreowaniu rozwiązań przez partnerów społecznych organizacje pozarządowe czy wyspecjalizowane instytucje, zajmujące się jedynie sprawami rodzin.

3.1. Tło historyczne

Rozważań na temat historii polityki rodzinnej we Francji nie sposób nie rozpocząć od sytuacji demograficznej, która wyróżniała Francję na tle innych państw europejskich w XIX wieku. Zmiana wzorców reprodukcji ludności (z rozrzutnej do oszczędnej), związana z przejściem demograficznym, wystąpiła we Francji najwcześniej. Już na początku XIX wieku (przed 1830 rokiem) zaobserwowano zmiany w poziomie dzietności, co było po części konsekwencją zmiany postrzegania prokreacji¹⁵. Francja uznawana jest za pierwszy kraj, gdzie od połowy XVIII wieku zaczęto stosować dobrowolne ograniczanie narodzin¹⁶, co doprowadziło to do głębokich zmian w strukturze wieku ludności oraz

¹³ Zob. m.in.: M. Czarnik, M. Kot, J. Urmański, *Polityka prorodzinna w wybranych krajach Unii Europejskiej. Przegląd stosowanych rozwiązań*, Fundacja Republikańska, Warszawa 2012; *Polityka rodzinna w krajach Unii Europejskiej – wnioski dla Polski*, Rzecznik Praw Obywatelskich, Warszawa 2009; P. Szukalski, *Publiczne wsparcie dla rodzin z małymi dziećmi we współczesnej Francji*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2007; *Wybrane zagadnienia polityki prorodzinnej w niektórych państwach Unii Europejskiej*, Kancelaria Senatu. Biuro Analiz i Dokumentacji, Warszawa 2013.

¹⁴ A. Durasiewicz, Ogólnonarodowe rozwiązania w zakresie polityki rodzinnej na przykładzie wybranych krajów – rekomendacje dla Polski, w: K. Głębicka, M. Kubiak (red.), *Umiędzynarodowienie polskiej polityki społecznej – aspekty globalne i europejskie*, Gdańsk 2013, s. 145.

¹⁵ M. Okólski, A. Fihel, *Demografia. Współczesne zjawiska i teorie*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2012, s. 114-119

¹⁶ J. Hecht, Demografia jako kwestia polityczna, w: M. Chauvière, M. Sassier, B. Bouquet, R. Allard, B. Ribes (red.), *Uwarunkowania polityki rodzinnej we Francji w ujęciu historycznym, prawnym i politycznym*, Wydawnictwo Szkoły Wyższej Pedagogicznej TWP w Warszawie, Warszawa 2010, s. 98.

modelu rodzin. Francja jest też pierwszym krajem, w którym w ramach polityki społecznej zaczęto realizować działania pronatalistyczne i prorodzinne.

Pierwsze działania na rzecz rodzin we Francji podejmowano już w okresie Wielkiej Rewolucji Francuskiej. Już 1791 roku wprowadzono ulgi podatkowe dla rodzin posiadających przynajmniej troje dzieci. Świadczenia te miały wówczas charakter selektywny. Rozważania o początkach polityki rodzinnej sięgają jednak XIX wieku. Wówczas to po raz pierwszy wskazywano, że zasadniczym celem działań podejmowanych przez państwo było podnoszenie poziomu dzietności. Bezpośrednim impulsem do podjęcia konkretnych działań w obszarze demografii była przegrana w wojnie z Prusami z 1870 roku. Utrata Alzacji i Lotaryngii na rzecz Niemiec uzmysłowiła Francuzom ich pogarszającą się sytuację demograficzną¹⁷. Ówczesni decydenci polityczni uświadomili sobie, że potęgą militarna kraju, a tym samym gospodarcza, związana jest z potencjałem ludnościowym.

Pierwsze skoordynowane działania na rzecz wspierania rodzin oraz działań pronatalistycznych pojawiły się już na przełomie XIX i XX wieku. Wówczas to, jak zauważa H. le Bras, „(...) przyrost naturalny stał się wartością republikańską cenioną tak samo, jak wolność, równość i braterstwo”¹⁸. W okresie III Republiki Francuskiej polityka ludnościowa składała się z dwóch etapów. Pierwszym było obniżenie wysokiej śmiertelności dzieci poprzez powszechne szczepienia i rozwój opieki domowej. Drugim etapem był zaś pronatalizm i przekonanie polityków, że kobiety powinny rodzić dzieci i pozostawać w domu¹⁹. Rozwiązanie kwestii demograficznej stanowiło jedno z priorytetowych zadań rządu francuskiego. Podejmowano również działania, zmierzające do ograniczania propagandy antykoncepcyjnej czy wywoływania poronień (ustawa z 1920 roku penalizująca te kwestie)²⁰.

Rozwój działań w zakresie polityki wspierającej rodziny oraz działań pronatalistycznych, szczególnie widoczny jest po zakończeniu I wojny światowej. Działania zbrojne, które po raz kolejny osłabiły potencjał ludnościowy Francji, przyczyniły się do upolitycznienia problemów związanych z dzietnością i wspieraniem rodzin. Lata 30. XX wieku to okres tworzenia pierwszych regulacji prawnych z zakresu świadczeń na rzecz rodzin. Pierwsza ustawa o świadczeniach rodzinnych z 1932 roku ograniczała się jednak do pracowników przemysłu i handlu, zarabiających poniżej określonego limitu. W 1938 roku dokonano ujednolicenia zasad wypłacania zasiłków, rozszerzono grupę

¹⁷ H. le Bras, Natalizm a patriotyzm, w: M. Chauvière, M. Sassier, B. Bouquet, R. Allard, B. Ribes (red.), *Uwarunkowania polityki rodzinnej we Francji w ujęciu historycznym, prawnym i politycznym*, Wydawnictwo Szkoły Wyższej Pedagogicznej TWP w Warszawie, Warszawa 2010, s. 84.

¹⁸ Ibidem, s. 88.

¹⁹ Y. Knibiehler, Domyślne aspekty dotyczące matki zajmującej się domem, w: M. Chauvière, M. Sassier, B. Bouquet, R. Allard, B. Ribes (red.), *Uwarunkowania polityki rodzinnej we Francji w ujęciu historycznym, prawnym i politycznym*, Wydawnictwo Szkoły Wyższej Pedagogicznej TWP w Warszawie, Warszawa 2010, s. 242-243.

²⁰ Hecht, 2010, op. cit., s. 116.

uprawnioną do otrzymywania świadczeń rodzinnych oraz wprowadzono zasiłek na niepracującą żonę²¹. Przełomowym dokumentem był uchwalony w 1939 roku kodeks rodzinny, w którym wyrażono *explicite* pronatalistyczne cele polityki rodzinnej.

Trudna sytuacja demograficzna po zakończeniu drugiej wojny światowej umocniła ideę działań publicznych na rzecz rodzin i podnoszenia dzietności w kraju. Druga połowa XX wieku to ewolucja polityki rodzinnej, ukazująca różne paradygmaty i podejścia do systemowego wspierania młodych ludzi w podejmowaniu decyzji prokreacyjnych oraz ponoszenia odpowiedzialności za wychowanie dzieci. Tak zwana kwestia rodzinna w pierwszej połowie XX wieku stała się podstawą systemu zabezpieczenia społecznego. Jak zauważa C. Martin, „French Social Security Act” z 1946 roku, będący podstawą systemu zabezpieczenia społecznego, wyodrębnił rodzinę jako podstawowy obszar działań welfare state²².

Claude Martin wyodrębnił w powojennej polityce rodzinnej we Francji cztery okresy²³:

1945-1965: „złoty wiek” – okres powojennego baby boom z działaniami promującymi dzietność oraz kompensującymi koszty dzieci poprzez uniwersalne wsparcie rodzin; celem wysokiego wsparcia rodzin była walka z ubóstwem,

1965 - 1975: koncentracja na prawach kobiet i ich emancypacji,

1975 - 1985: koncentracja na równości i walce z ubóstwem, rozwój świadczeń opartych o test dochodów (ang. means-tested benefits) oraz wsparcie rodzin w trudnej sytuacji,

1985 - 2005: koncentracja na działaniach zmierzających do godzenia życia zawodowego z rodzinnym, wzrost zainteresowania rodzinami wielodzietnymi.

Istotną rolę w pierwszym okresie po 1945 roku w zakresie kreowania francuskiej polityki demograficznej odegrał Charles de Gaulle. Zasadniczym celem jego polityki było przywrócenie świetności Francji poprzez promowanie i stymulowanie dzietności. Tymczasowy rząd de Gaulle’a zdefiniował politykę ludnościową jako priorytet państwa francuskiego i założył stworzenie jej trwałej struktury instytucjonalnej²⁴.

Do połowy lat 60. XX wieku ogólna wizja polityki rodzinnej opierała się na koncepcji pronatalistycznej, uznającej model rodziny z mężczyzną – głównym żywicielem (ang. *male-breadwinner model*), w którym uważano, że kobieta powinna poświęcić się „na cały etat” pracy w domu i wychowywaniu dzieci²⁵. Rodziny wielodzietne były objęte szczególną troską państwa, matki

²¹ Szukalski, 2007, op. cit., s. 11-12.

²² C. Martin, A baby friendly state: Lessons from the French case, w: J. L. Valverde (red.), 2050: *A Changing Europe. Demographic Crisis and Baby Friend Policies*, Pharmaceuticals Policy and Law, Volume 9, 2007 s. 203-204

²³ C. Martin, The Reframing of Family Policy, *Journal of European Social Policy* 20 (5)/2010, s. 412.

²⁴ M.-T. Letablier, *Fertility and Family Policies in France*, *Journal of Population and Social Security (Population)*, Supplement to Volume 1, 2003, s. 245.

²⁵ Letablier, 2003, op. cit., s. 246.

posiadające dużą liczbę potomstwa były traktowane jako „dobre obywatelki”, dostarczające dzieci dla Narodu²⁶. Posiadanie dzieci było traktowane jako inwestycja oraz działanie służące budowaniu solidarności międzypokoleniowej.

Od lat 60. XX wieku rozwijana była publiczna opieka nad dzieckiem, wspierająca zatrudnienie kobiet. Na początku lata 70. XX wieku rozwijano dostępne dla rodzin uboższych dziennie centra opieki (fr. *creches*). Był to okres ogólnego rozwoju infrastruktury opiekuńczej dla dzieci, co było celowym działaniem kolejnych rządów w odpowiedzi na rosnącą aktywność zawodową kobiet²⁷. W latach 80. XX wieku polityka rządu uległa dywersyfikacji, zaczęto wspierać rozwiązania gwarantujące opiekę nad dzieckiem w domu – w postaci opiekunów do dziecka i niań. Dalszy rozwój instytucji opiekuńczych w latach 80. XX wieku, był konsekwencją świadomości rządu socjalistycznego, że rolą państwa jest ponoszenie odpowiedzialności za opieką nad dziećmi. Opieka nad dziećmi stała się sprawą publiczną, wpisującą się w politykę wspierania dzieciństwa z jednej strony, z drugiej zaś w nurt promujący aktywność ekonomiczną kobiet²⁸. W 1989 roku wprowadzono prawo do bezpłatnego korzystania z przedszkoli od trzeciego roku życia, co przełożyło się na ogromną popularność tego rozwiązania. Rola instytucji świadczących opiekę nad dziećmi zyskała jeszcze na znaczeniu po 1997 roku, kiedy rząd wprowadził nową politykę rodzinną.

Demograficzny (pronatalistyczny) wymiar działań na rzecz rodziny przestał być dominującym w połowie lat 90. XX wieku. Politykę rodzinną zaczęto łączyć z takimi zagadnieniami jak zatrudnienie, czas pracy czy inne kwestie społeczne²⁹. Przełom XX i XXI wieku to czas tworzenia wielowymiarowego środowiska przyjaznego zakładaniu rodziny. Nowym paradygmatem polityki rodzinnej we Francji stał się ‘wolny wybór’, który pozostawiano kobietom (rodzinom) w zakresie wyboru pomiędzy życiem zawodowym a rodzinnym. Wsparcie rodzin we Francji ma charakter powszechny, szczególnie szeroki wachlarz instrumentów finansowych skierowany jest do rodzin uboższych i z problemami, jednak również rodziny z wysokimi dochodami mogą liczyć na „gratyfikację finansową” za posiadanie potomstwa³⁰.

3.2. Wymiar instytucjonalny polityki rodzinnej we Francji

O skali problemu, jakim było zagrożenie depopulacją oraz utrzymujący się niski poziom dzieciństwa, świadczą instytucje, zakładane w celu niwelowania tych problemów społecznych. Intensywny rozwój pierwszych instytucji we Francji przypada na przełom XIX i XX wieku.

²⁶ Ibidem, s. 246.

²⁷ O. Thévenon, *Family Policies: France*, Population Europe Resource Finder & Archive 2014.

²⁸ Letablier, 2003, op. cit., s. 247.

²⁹ Ibidem, s. 255.

³⁰ Thévenon, 2014, op.cit.

Szczególną popularnością cieszyły się wówczas stowarzyszenia rodzin wielodzietnych. Pojawiły się również aktywnie działające instytucje mające przeciwdziałać procesom depopulacji. Już w 1896 roku utworzono również Ligę Regeneracji Ludzkiej, a w 1903 roku utworzono komisję parlamentarną, która zajmowała się badaniem przyczyn wyludnienia. Wyraźnie argumentowano problem depopulacji, który stał się jednym z najważniejszych problemów publicznych. W 1921 roku „(...) utworzyła się Narodowa Federacja Stowarzyszeń Rodzin Wielodzietnych, która wsparła jedno z najstarszych zrzeszeń, czyli założony w 1896 roku Narodowy Sojusz dla Przyrostu Ludności Francji, który przekształcił się w Narodowy Sojusz Wyludnienia, angażujący się w wielką społeczną akcję informacyjną”³¹. Tradycja zrzeszania się osób działających na rzecz rodzin i dzieci pozostała we francuskim społeczeństwie po dzień dzisiejszy. Spotkać można liczne organizacje, które odgrywają w kreowaniu polityki rodzinnej zasadniczą rolę.

Jednym z najbardziej innowacyjnych rozwiązań w zakresie instytucjonalizacji wspierania rodzin, mało znanym poza Francją, jest Narodowa Unia Stowarzyszeń Rodzinnych (fr. *Union Nationale des Associations Familiales* - UNAF)³². Jest to narodowa instytucja, służąca promowaniu, obronie i reprezentowaniu interesów wszystkich rodzin zamieszkujących na terytorium Francji, niezależnie od ich przekonań i przynależności politycznej³³. Organizacja ta na mocy Kodeksu Rodzinnego i Pomocy Społecznej upoważniona jest do realizacji zadań publicznych z zakresu pomocy rodzinie, finansowanych ze środków publicznych. Zarządza siecią 22 Regionalnych Związków Stowarzyszeń Rodzinnych (fr. URAF). Pełni również funkcje doradcze dla rządu.

Innym przykładem, potwierdzającym wysoki stopień instytucjonalizacji działań na rzecz rodziny we Francji, są organizowane od 1996 roku coroczne „konferencje rodziny” (fr. *La Conférence de la famille*). W ustawie z 1994 roku w sprawie rodziny wskazano, że krajowe konferencje na rzecz rodziny organizuje strona rządowa, która zaprasza ruchy działające na rzecz rodziny oraz pozostałe wykwalifikowane organizacje³⁴. Mają one formę okrągłego stołu, podczas których omawiane są najważniejsze wyzwania i zadania w zakresie polityki rodzinnej, a wypracowane stanowiska przekładają się na decyzje polityczne.

3.3. Świadczenia materialne na rzecz rodzin

³¹ Hecht, 2010, op. cit., s. 110-115.

³² B. Duriez, Domowa pomoc rodzinna a zadania rodziny, w: M. Chauvière, M. Sassier, B. Bouquet, R. Allard, B. Ribes (red.), *Uwarunkowania polityki rodzinnej we Francji w ujęciu historycznym, prawnym i politycznym*, Wydawnictwo Szkoły Wyższej Pedagogicznej TWP w Warszawie, Warszawa 2010, s. 137.

³³ *Union Nationale des Associations Familiales*: <http://www.unaf.fr/spip.php?rubrique1>

³⁴ Ibidem: <http://www.unaf.fr/spip.php?article4795>

Najbardziej charakterystycznym elementem polityki rodzinnej we Francji jest bogaty katalog świadczeń finansowych. W ustawie regulującej system zabezpieczenia społecznego we Francji zapisano, że każda osoba, również imigrant, rezydująca we Francji z co najmniej jednym dzieckiem jest uprawniona do świadczeń rodzinnych na to dziecko³⁵. Współcześnie realizowana polityka rodzinna we Francji ma bezpośredni charakter i wiąże się z rozbudowanym systemem wsparcia finansowego dla wszystkich rodzin (powszechność świadczeń). Dodatkowo część rodzin może liczyć na różne formy wsparcia opartego na kryterium dochodowym.

Świadczenia rodzinne wypłacane są przez Fundusze Zasiłków Rodzinnych (fr. *Caisse des allocations familiales*, CAS), które są częścią systemu zabezpieczenia społecznego.

Świadczenia przyznawane rodzinom we Francji opierają się na technice zaopatrzeniowej. Oznacza to, że nie jest wymagane odprowadzanie wcześniej składek, aby starać się o świadczenia socjalne, oferowane rodzinom. Ze względu na ograniczone miejsce w niniejszym tekście, zasygnalizowana zostanie główna idea świadczeń materialnych kompensujących rodzicom koszty związane z wychowaniem i edukacją dzieci. Katalog dostępnych świadczeń, wraz z podstawowymi zasadami przyznawania oraz wysokością świadczeń znajduje się w załączniku. Instrumentów finansowe polityki rodzinnej we Francji można sklasyfikować według dwóch grup³⁶:

Wsparcie materialne o charakterze powszechnym, do którego należą:

- zasiłek rodzinny: przysługuje on rodzinom, posiadającym minimum dwoje dzieci i wypłacany jest do momentu osiągnięcia przez nie 20. roku życia; świadczenie to ma charakter powszechny, ale regresywny (obniżany wraz z określonym poziomem dochodów rodziców);
- zasiłek z tytułu samotnego wychowywania dziecka.

Wsparcie materialne uzależnione od dochodu, do którego należą:

- dodatek z tytułu wolnego wyboru typu aktywności: specjalne świadczenie dla rodziców dzieci do 3 lat, którzy rezygnują z zatrudnienia w całości lub redukują jego wymiar;
- świadczenie z tytułu narodzin dziecka (tzw. becikowe): uzależnione od wysokości dochodów i liczby dzieci w rodzinie; płatne jest w 7. miesiącu ciąży, co pozwala nabyć najpotrzebniejsze rzeczy dla nowonarodzonego dziecka jeszcze przed jego przybyciem na świat (lub w pierwszym miesiącu po narodzinach);

³⁵Centre des Liaisons Européennes et Internationales de Sécurité Sociale:
http://www.cleiss.fr/docs/regimes/regime_france/an_4.html

³⁶European Commission, Employment, Social Affairs & Inclusion:
<http://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=1110&langId=en&intPageId=4532>

- zasiłek z tytułu wychowywania dziecka do lat 3: zasiłek podstawowy, uzależniony od liczby dzieci w rodzinie i dochodów rodziców;
- dodatek swobodnego wyboru sposobu opieki nad dzieckiem: przeznaczone dla rodzin z dzieckiem do lat 6, nad którym opieka sprawowana jest w domu przez rodziców lub opiekunki; wysokość wsparcia może wynosić nawet 85% wynagrodzenia opiekunki;
- zasiłek na rozpoczęcie roku szkolnego: dla rodzin z dziećmi w wieku 6-18 lat;
- zasiłek z tytułu opieki nad chorym dzieckiem: dla dzieci do 20. roku życia; zasiłek można pobierać 22 dni w miesiącu, maksymalnie przez 310 dni w ciągu roku.

Wsparcie rodzin wychowujących potomstwo we Francji ma również miejsce w systemie podatkowym. W zakres polityki fiskalnej stosuje się szereg ulg i zwolnień podatkowych dla rodzin, które stanowią istotny element wsparcia rodzin. Charakterystycznym elementem tego systemu jest łączenie opodatkowania całej rodziny – obowiązek wspólnego rozliczania się z małżonkiem. Kluczowym rozwiązaniem jest stosowanie tzw. ilorazu rodzinnego (fr. *quotient familial*). Rozwiązanie to polega na dzieleniu osiągniętego dochodu całej rodziny przez tzw. części fiskalne. Im bardziej liczna jest rodzina, tym większe korzyści podatkowe może otrzymać. Poprzez rozwiązania fiskalne nagradzana jest we Francji wielodzietność³⁷.

Francuski rząd jest również prekursorem stosowania systemu ulg dla rodzin wielodzietnych. Już w 1921 roku wprowadzona została karta „Rodziny wielodzietne”³⁸. Obecnie stosowana karta dla rodzin wielodzietnych uprawnia przede wszystkim do tańszych przejazdów komunikacją publiczną (30% taniej dla rodziny z trójką dzieci, 40% taniej z czwórką, 50% taniej z piątką i 75% taniej z szóstką i więcej dzieci). Rodzice pięciorga i więcej dzieci zachowują prawo do 30% zniżki dożywotnio.

Zachęcanie rodzin do posiadania potomstwa oraz wspieranie materialne i rzeczowe tych rodzin we Francji ma charakter działań ogólnopaństwowych. Warto jednak wspomnieć o możliwości dodatkowych rozwiązań na poziomie lokalnym. Dobrym przykładem, ilustrującym komplementarność polityki rodzinnej we Francji są działania podejmowane przez władze Paryża. Wsparcie przyznawane mieszkańcom stolicy mają charakter głównie finansowy oraz obejmują katalog świadczeń podobny do ogólnokrajowego systemu wsparcia rodzin. Przykładowo, rodziny z minimum trójką dzieci i dochodem nieprzekraczającym 5000 euro mogą liczyć na „paryski zasiłek rodzinny” (fr. *Paris forfait families*) w wysokości 200 lub 300 euro miesięcznie. Wsparcie dotyczy

³⁷ Thévenon, 2014, op.cit.

³⁸Kancelaria Senatu RP, Biuro Analiz i Dokumentacji:

<http://www.senat.gov.pl/gfx/senat/pl/senatopracowania/8/plik/karta.pdf>

również dopłat do czynszu dla par z dwójką dzieci – 182 euro plus 39 euro na każde dziecko (dla par z jednym dzieckiem jest to 110 euro dopłaty)³⁹.

Rodziny we Francji mogą również liczyć na wsparcie w dostępie do mieszkań oraz pomoc w ich utrzymaniu. Istnieje kilka form dodatków mieszkaniowych, wypłacanych przez Kasy Świadczeń Rodzinnych. Dla osób posiadających lub spodziewających się dziecka, przysługuje dofinansowanie do opłaty za mieszkanie rodzinne (fr. *Allocation de Logement Familiale - ALF*)⁴⁰.

Jak zostało wcześniej wykazane, działania na rzecz wszystkich rodzin we Francji, należą do priorytetowych zadań państwa. Również promowane od lat 80. XX wieku działania na rzecz łączenia życia zawodowego z rodzinnym są kluczowe dla rządu Francji. Do najważniejszych przykładów można wskazać ochronę statusu pracownika kobiet będących w ciąży. We Francji urlop macierzyński trwa 16 tygodni, a urlop ojcowski 11 dni (18 dni w sytuacji ciąży mnogiej) i należy do najkrótszych w Europie. Prawo pracy we Francji przewiduje szereg innych rozwiązań, ułatwiających łączenie życia zawodowego z rodzinnym:

- Zwolnienie z 1 godziny pracy dziennie przez okres jednego roku na opiekę nad małym dzieckiem;
- Rodzice dwojga lub większej liczby dzieci mogą zrezygnować z pracy lub skrócić czas pracy po urodzeniu dziecka i otrzymywać świadczenie ryczałtowe (do 3 lat);
- Każdemu pracującemu rodzicowi przysługuje 310 dni przeznaczonych na opiekę nad dzieckiem do wykorzystania przez okres 3 lat (tzw. rachunek kredytowy);
- „Państwo wspiera rodziców w zatrudnianiu wykwalifikowanej opiekunki do dzieci poprzez przyznawanie odpowiedniego zasiłku (fr. AJPP), z którego rodzice opłacają składki na jej ubezpieczenie społeczne”.

Jednym z ważniejszych działań na rzecz zatrudnienia przyjaznego rodzinie jest umożliwienie i wspieranie przez rząd francuski powrotu rodziców do pracy. Również gwarantowanie opieki nad dziećmi w szkole przez cały dzień jest ukłonem wobec pracujących matek, które próbują godzić obowiązki rodzinne z zawodowymi⁴¹. Rodzice, którzy chcą wrócić po okresie opieki nad dzieckiem do pracy, mogą liczyć na wsparcie w postaci:

- dostępu do biur pośrednictwa pracy,
- dostępu do szkoleń zawodowych, jeśli to konieczne,

³⁹ Parent à Paris Mairie de Paris: <http://api-site-cdn.paris.fr/images/134222.pdf>

⁴⁰ Association PARABOLE: <http://www.parabole-asso.org/fr/swiadczenia-rodzinne>

⁴¹ O. Thévenon, Family policies in developed countries: contrasting models, *Population & Societies*, No. 448, INED, Paris 2008, s. 4.

- walidacji zdobytego doświadczenia zapewniającego dostęp do określonych zawodów lub konkursów rządowych dla matek trojga lub więcej dzieci⁴².

Istotnym rozwiązaniem, promującym posiadanie i wychowywanie dzieci jest łączenie instrumentów polityki rodzinnej z polityką emerytalną. Kobiетom, które posiadają więcej niż troje dzieci, i które przerwały pracę w celach wychowawczych, niezależnie od zrealizowanego stażu pracy, zagwarantowane zostało prawo do pełnej wartości emerytury w wieku 65 lat⁴³. Warto zauważyć, że instrumenty polityki rodzinne wpisane we francuski system emerytalny widoczne są już od czasów zakończenia drugiej wojny światowej. Już w 1972 roku wprowadzono regulacje, gwarantujące matkom, a od 1985 roku również ojcom doliczenie czasu wychowywania dziecka jako okresu składkowego⁴⁴. Tym samym widać rzeczywiste działania rządu francuskiego, zmierzające do promowania wielodzietności.

3.4. Nakłady i efektywność polityki rodzinnej we Francji

Wydatki na rodzinę we Francji są jednymi z najwyższych w krajach OECD. Warto zauważyć, że w drugiej połowie XX wieku wysokość nakładów na wsparcie rodzin ulegała zasadniczym zmianom. W latach 40. i 50. blisko połowę wydatków socjalnych była przeznaczana na rodziny. Do lat 70. XX wieku system świadczeń na rzecz rodzin uważany był za najbardziej hojny na świecie⁴⁵. W okresie rządów Prezydenta Georges'a Pompidou na przełomie lat 60. i 70. XX wieku, nakłady na świadczenia rodzinne przestały być priorytetowym zadaniem w budżecie państwa i ograniczono je do 25% wydatków socjalnych. Do 10% budżetu „socjalnego” wydatki na politykę rodzinną spadły w okresie rządów Giscarda d'Estaing'a oraz François Mitterranda⁴⁶.

Jak wynika z danych Eurostat, wydatki na rodzinę i dzieci wzrosły w ciągu ostatnich 10 lat o ponad 12 miliardów euro rocznie, osiągając w 2014 roku poziom ponad 54 miliardów euro. Stanowiło to niezmienne 2,5% PKB Francji. Warto również dodać, że w 2014 roku wydatki z tego obszaru na jedną osobę wynosiły 813 euro i było to o 164 euro więcej od unijnej średniej⁴⁷. Wydatki na rzecz rodzin i dzieci (bez uwzględnienia opieki, dodatków mieszkaniowych) w 2014 roku stanowiły 7,4%

⁴² J. Mirosław, A. Smoder, *Zatrudnienie przyjazne rodzinie w krajach konserwatywnego modelu welfare state*, w: B. Balcerzak-Paradowska (red.), *Zatrudnienie przyjazne rodzinie. Doświadczenia międzynarodowe, realia polskie*, Instytut Pracy i Spraw Socjalnych, Warszawa 2014, s. 127.

⁴³ P. Szukalski, *Raport krajowy - Francja*, w: E. Kryńska, P. Szukalski (red.) *Rozwiązania sprzyjające aktywnemu starzeniu się w wybranych krajach Unii Europejskiej. Raport końcowy*, UŁ, Łódź 2013, s. 133.

⁴⁴ P. Szukalski, *Publiczne wsparcie dla rodzin z małymi dziećmi we współczesnej Francji*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2007, s. 24.

⁴⁵ T. B. Smith, *France in Crisis. Welfare, Inequality and Globalization since 1980*, Cambridge University Press, 2004, s. 204.

⁴⁶ Ibidem, s. 204.

⁴⁷ Dane Eurostat: <http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/submitViewTableAction.do>

całkowitych wydatków z budżetu francuskiego. Od pewnego czasu obserwować można zmniejszający się udział wydatków na rzecz rodzin i dzieci w ogólnych wydatkach budżetowych.

Kompleksowe działania na rzecz rodzin we Francji są przykładem jednej z najbardziej hojnych polityk rodzinnych na świecie. Również badania firmy analitycznej PwC pokazują, że średnie wsparcie materialne rodzin we Francji należy do najwyższych w Europie. Jak wynika z wyliczeń dla 2016 roku, dwoje rodziców zarabiających średnią pensję i wychowujący dwójkę dzieci w wieku 4 i 8 lat, mogło liczyć na świadczenia w wysokości 1 552 euro rocznie oraz ulgi podatkowe w wysokości 5 220 euro rocznie. Stanowiło to 13,7% średniego wynagrodzenia, co lokuje Francję na pierwszym miejscu spośród 28 państw Unii Europejskiej⁴⁸.

Należy zadać jednak pytanie, co dokładnie decyduje o skuteczności polityki rodzinnej we Francji. W dwóch pierwszych dekadach po zakończeniu II wojny światowej prowadzone polityka rodzinna nie była uznawana za skuteczną. Dopiero z czasem dostrzeżono wyróżniającą się pozytywnie sytuację Francji na tle innych państw wysoko rozwiniętych w Europie⁴⁹. Dokładne wskazanie przyczyn wysokiego wskaźnika dzietności (uznawanego powszechnie za miarę sukcesu francuskiej polityki prorodzinnej) może zależeć m.in. od hojności polityki, jej trwałości i stabilności czy nowoczesności, która wyraża się promowaniem aktywności zawodowej matek czy zapewnieniem opieki instytucjonalnej nad dziećmi.

W literaturze wskazuje się na pozytywny wpływ działań politycznych na decyzje prokreacyjne. W latach 90. XX wieku oszacowano jednak, że system świadczeń rodzinnych odpowiadał za wzrost TFR o 0,2 dziecka na kobietę⁵⁰. Z prowadzonych analiz wynika, że istnieje pozytywna zależność pomiędzy wsparciem ze strony państwa a decyzją o posiadaniu większej liczby potomstwa. Zwraca się ponadto uwagę, że są to efekty obserwowane w krótkiej perspektywie czasowej. Jednym z bardziej zauważalnych efektów działań zmierzających do umożliwiania łączenia pracy z życiem zawodowym jest wysoki wzrost aktywności ekonomicznej kobiet.

Na przestrzeni kilku dekad widać wyraźnie, że ewoluowało prawo do systemu świadczeń w zależności od liczby posiadanego potomstwa. Rodziny wielodzietne stanowią priorytetową grupę działań dla francuskiego rządu, jednak na istotne wsparcie w wychowaniu dzieci mogą liczyć rodziny z jednym lub dwojgiem dzieci. W przypadku rodzin wielodzietnych (powyżej 3 dzieci) państwo przejmuje znaczną część wydatków, związanych z utrzymaniem dzieci, ich edukacją czy zagwarantowaniem godnych warunków życia. Problem deprywacji materialnej dzieci do 16. roku

⁴⁸ PwC, *Ulgi podatkowe i świadczenia rodzinne w UE*, Warszawa 2016.

⁴⁹ Szukalski, 2007, op. cit., s. 12.

⁵⁰ L. Toulemon, A. Pailhé, C. Rossier, France: High and stable fertility, *Demographic Research*, 19 (16), Germany 2008, s. 542.

życia jest marginalny. W 2015 roku jedynie 5,1% tej kategorii wiekowej doświadczyło niezaspokojenia 4 z 9 potrzeb⁵¹. Średni poziom w 2015 roku dla UE wyniósł 9,5%⁵².

4. Działania na rzecz osób starszych i starzejące się społeczeństwa

Działania podejmowane na rzecz rodziny, w tym szczególnie w kierunku podnoszenia diety, były silnie uwarunkowane sytuacją demograficzną Francji. Równie ważnym problemem z perspektywy działalności państwa był postępujący proces starzenia się francuskiego społeczeństwa. Francja jako pierwszy kraj zmierzyła się z problemem rosnącego odsetka osób starszych już w XIX wieku⁵³. Świadomość wśród polityków i decydentów związana z wielkością oraz strukturą populacji według wieku pojawiła się we Francji najwcześniej w porównaniu z innymi państwami w Europie. Na początku XX wieku Francja była jedynym starym krajem, tzn. odsetek osób w wieku 60. lat i więcej wynosił powyżej 13%⁵⁴. Część działań, podejmowanych przez kolejne rządy, można uznać za pierwowzór polityki senioralnej oraz polityki na rzecz starzejącego się społeczeństwa.

Właściwe działania, związane z aktywizacją osób starszych czy zdrowym starzeniem się osób zostały dostrzeżone nieco później niż funkcjonowanie rodzin we Francji. Rozwiązania systemowe, stosowane we Francji składają się jednak na wysoką ocenę warunków życia dla osób starszych we Francji. Pokazuje to syntetyczny Active Ageing Index z 2014, lokujący Francję na 7. miejscu spośród wszystkich 28 państw Unii Europejskiej⁵⁵. Warto dlatego przyjrzeć się polityce senioralnej oraz działaniom podejmowanym na rzecz starzejącego się społeczeństwa we Francji w drugiej połowie XX wieku. Zaprezentowane zostaną wybrane przykłady działań w tych obszarach oraz ewolucja działań na rzecz starzejącego się społeczeństwa.

4.1 Tworzenie polityki wobec osób starszych

O początkach „polityki wobec starości” we Francji możemy mówić od lat 60. XX wieku. Wówczas to powołana została przez rząd francuski Komisja Studiów Problemów Starości. Komisja, której przewodniczącym został Pierre Laroque, ojciec francuskiego systemu zabezpieczenia

⁵¹ Katalog potrzeb według GUS: opłacenie tygodniowego wyjazdu wszystkich członków gospodarstwa domowego na wypoczynek raz w roku, spożywanie mięsa, ryb (lub wegetariańskiego odpowiednika) co drugi dzień, ogrzewanie mieszkania odpowiednio do potrzeb, pokrycie niespodziewanego wydatku (w wysokości odpowiadającej miesięcznej wartości granicy ubóstwa relatywnego, przyjętej w danym kraju, w roku poprzedzającym badanie), terminowe regulowanie opłat związanych z mieszkaniem, spłatą rat i kredytów, posiadanie telewizora kolorowego, posiadanie samochodu, posiadanie pralki, posiadanie telefonu (stacjonarnego lub komórkowego).

⁵² Dane Eurostat: <http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/submitViewTableAction.do>

⁵³ S. P. Kramer, *The other population crisis: what governments can do about falling birth rates*, Woodrow Wilson Center Press, Washington 2014, s. 42.

⁵⁴ European Commission, *Population ageing in Europe. Facts, implications and policies*, Luxembourg 2014, s. 17-18.

⁵⁵ Active Ageing Index Ranking: <http://www1.unece.org/stat/platform/display/AAI/II.+Ranking>

społecznego, w 1962 opracowała słynny raport "Polityka starości" (fr. *Politique de la vieillesse*). Uznano w nim decydującą rolę państwa jako kreatora polityki wobec starości oraz zarysowano najważniejsze zadania polityki wobec starości i ludzi starych⁵⁶. Kluczowym celem działań państwa wobec osób starszych powinno być dążenie do integracji tej zbiorowości z francuskim społeczeństwem. Wszelka dyskryminacja miała być zwalczana. Jednym z działań miało być wsparcie i umożliwienie pozostania osób starszych w ich miejscu zamieszkania tak długo, jak to będzie możliwe⁵⁷. Tak zwana polityka pozostawienia w domu stała się priorytetowym działaniem rządu wobec osób starszych, która została umiejscowiona również w VI Planie Narodowym (1971-1975). W ramach tej idei dążono do unikania instytucjonalizacji opieki nad osobami starszymi⁵⁸. Rodzina nadal miała odgrywać kluczową rolę w zakresie świadczenia usług opiekuńczych dla osób niesamodzielnych.

Lata 70. XX wieku to rozkwit instytucji świadczących usługi edukacyjne dla osób starszych. W 1973 roku, profesor prawa międzynarodowego, Pierre Vellas, założył przy Uniwersytecie w Tuluzie placówkę dydaktyczną dla seniorów, nazwaną Uniwersytetem Trzeciego Wieku⁵⁹. Była to pierwsza tego typu instytucja na świecie, aktywizująca społecznie osoby starsze, które m.in. nie mogły się kształcić w młodości. Uniwersytety Trzeciego Wieku miały być miejscem, gdzie prowadzone byłby badania dotyczące starości i procesu starzenia się, w celu poszukiwania optymalnych rozwiązań na rzecz starzejącego się społeczeństwa⁶⁰. Jednocześnie rozwijano intensywnie instytucje zajmujące się badaniami gerontologicznymi.

Ostatnie dekady XX wieku to czas powstawania instytucji, odpowiadających za pomoc i wsparcie osobom starszym. Na koniec lat 60. XX wieku przypada okres renesansu organizacji społecznych i pojawianie się nowych podmiotów, realizujących działania na rzecz osób starszych. „boom stowarzyszeniowy” związany był z przekroczeniem progu dojrzałości przez osoby urodzone po II wojnie światowej⁶¹. Organizacje pozarządowe odgrywały zasadniczą rolę w realizacji tzw. polityki senioralnej, tworzonej przez kolejne rządy.

⁵⁶ B. Szatur-Jaworska, *Polska polityka społeczna wobec starzenia się ludności w latach 1973-2013*, Warszawa 2016, s. 101

⁵⁷ B. Ennuyer, 1962-2007 : regards sur les politiques du « maintien à domicile » Et sur la notion de « libre choix » de son mode de vie, w: *Gérontologie et société*, 2007/4 (vol. 30 / n° 123) <https://www.cairn.info/revue-gerontologie-et-societe1-2007-4.htm>

⁵⁸ M. Frossard, A.-M. Guillemard, *French Old-Age Policies and the Frail Elderly*, w: L. K. Olson (red.), *The Graying of the World. Who Will Care for the Frail Elderly?*, The Haworth Press, Philadelphia 1994, s. 192.

⁵⁹ M. Dzięgielewska, Aktywność społeczna i edukacyjna w fazie starości, w: B. Szatur-Jaworska, P. Błędowski, M. Dzięgielewska, *Podstawy gerontologii społecznej*, ASPRA -JR, Warszawa 2006, s. 169.

⁶⁰ Ibidem, s. 170.

⁶¹ E. Leś, *Od filantropii do pomocniczości. Studium porównawcze rozwoju i działalności organizacji społecznych*, Dom Wydawniczy ELPISA, Warszawa 2000, s. 127.

Przełomowym momentem w zakresie świadomości politycznej dotyczącej działań w zakresie opieki dla osób starszych, był rok 2003. Wówczas miała miejsce fala tropikalnych upałów, która spowodowała śmierć około 15 tysięcy osób starszych⁶². Ofiarami były przede wszystkim osoby niesamodzielne, a skala problemu ukazała francuskiemu społeczeństwu niewystarczające rozwiązania z zakresu polityki opiekuńczej państwa. Zdarzenie to stało się impulsem do zainicjowania przez rząd francuski Planu na rzecz Starzenia się i Solidarności (2003-2006), w ramach którego przeznaczono wielkie nakłady finansowe na remonty lub budowę domów opieki oraz rozwój nowoczesnej opieki długoterminowej. Przeznaczono wówczas 9 miliardów euro na poprawę opieki zdrowotnej i opieki domowej dla osób starszych. W latach 2007-2009 zainicjowano ogólnokrajowy plan, w którym promowano zdrowe starzenie się osób w wieku 55-75 lat⁶³. Częścią strategicznego Narodowego Planu na rzecz Dobrego Starzenia się był Program Solidarności z Osobami Bardzo Starymi (osoby powyżej 75. roku życia). W kolejnych latach również inicjowano programy związane ze zdrowiem osób starszych: m.in. na rzecz osób chorujących na Alzheimera (2008-2012), plan przeciwko bólowi (2006-2010), plan dla opieki paliatywnej (2008-2012), plan na rzecz prewencji zachowań samobójczych osób starszych (2011-2014). Szeroki wachlarz problemów, zapisanych w planach strategicznych ukazuje świadomość kolejnych rządów we Francji po 2003 roku z zakresu prewencji i wspierania osób starszych oraz ich rodzin. Działania zaproponowane w tych dokumentach mają ogólny cel przygotowania społeczeństwa francuskiego do jakościowych, związanych z wydłużaniem się trwania ludzkiego życia.

W grudniu 2015 przyjęto Akt dostosowania społeczeństwa do starzenia (fr. *Loi d'adaptation de la société au vieillissement*)⁶⁴. Zawarto w nim najważniejsze założenia dotyczące polityki wobec osób starszych i starzejącego się społeczeństwa. Dokument ten zyskał miano francuskiej ustawy o starości. Wyrażane w dokumencie podejście holistyczne w zakresie polityki wobec osób starszych, opierać ma się na trzech filarach⁶⁵:

1. przewidywanie utraty autonomii, obejmujące działania w zakresie profilaktyki i zwalczania izolacji osób starszych,
2. dostosowanie społeczeństwa do starzenia poprzez dostosowanie zasobów mieszkaniowych do potrzeb osób starszych czy tworzenie wolontariatu obywatelskiego dla seniorów,

⁶² D. Béland, J.-P. Viriot Durandal, Aging in France: Population Trends, Policy Issues and Research Institutions, *The Gerontologist*, Volume 53, Issue 2, April 2013.

⁶³ Ibidem.

⁶⁴ *Le Service Public de la Diffusion du Droit*:

<https://www.legifrance.gouv.fr/affichLoiPreparation.do?idDocument=JORFDOLE000029039475&type=general&typeLoi=proj&legislature=14>

⁶⁵ *France anticipates ageing society through new piece of legislation*, ESPN Flash Report 18/2016.

3. wsparcie osób starszych w obliczu utraty autonomii poprzez działania koncentrujące się na opiece świadczonej w miejscu zamieszkania seniorów.

4.2 Opieka długoterminowa

Polityka wobec osób starszych realizowana we Francji ma charakter wielosektorowej polityki społecznej. Realizowana jest głównie na poziomie departamentu, co jest konsekwencją decentralizacji tej polityki⁶⁶. To właśnie na tym poziomie zostały ulokowane, w ramach pomocy społecznej, świadczenia opiekuńcze dla niesamodzielnych osób starszych.

Coraz większą uwagę w debacie politycznej na temat konsekwencji starzenia się francuskiego społeczeństwa zwraca się na opiekę długoterminową i wsparcie osób zależnych. Związana ona jest z koncepcją "zależności", którą rozumie się jako "piąte ryzyko" socjalne, wymagające interwencji ze strony państwa (obok zdrowia, rodziny, wypadków przy pracy i emerytury). Rząd francuski zauważa rosnący problem tego ryzyka, który określa "ryzykiem uzależnienia" lub "ryzykiem utraty autonomii"⁶⁷. Wśród ekspertów i decydentów toczy się dyskusja, czy nowe ryzyko powinno być wzięte pod uwagę jako część ubezpieczeń społecznych czy oddzielne, obowiązkowe ubezpieczenie opieki długoterminowej⁶⁸.

Urzeczywistnieniem deklaracji polityków z zakresu polityki opiekuńczej państwa był tzw. plan spójności społecznej z 2004 roku. Ówczesny minister pracy i polityki społecznej Jean-Louis Borloo ogłosił plan (tzw. plan Borloo), którego celem był rozwój rynku usług świadczonych w domu klienta (fr. services à la personne – SAP) i utworzenie 500 tysięcy miejsc pracy w tym sektorze⁶⁹. W okresie realizacji planu, czyli w latach 2005-2009, wprowadzono wiele kluczowych rozwiązań, regulujących sektor opieki dla osób niesamodzielnych. Do najważniejszych działań można zaliczyć:

- Specjalny voucher (fr. CESU), który ma ułatwiać osobom wymagającym opieki zatrudnienia, opłacanie i rozliczanie kosztów tych usług oraz korzystanie z ulgi podatkowej
- Utworzenie centralnej instytucji odpowiedzialnej za rozwój SAP (fr. Agence nationale des services à la personne – ANSP), do której należało (zlikwidowaną ją w 2014 roku) ustalanie kryteriów jakości świadczonych usług, monitowanie tych usług czy akredytacja podmiotów świadczących usługi ;

⁶⁶ A. Zubrzycka-Czarnecka, Wsparcie osób starszych w środowisku zamieszkania we Francji, w: B. Szatur-Jaworska, P. Błędowski (red.), *System wsparcia osób starszych w miejscu zamieszkania*, Raport Rzecznika Praw Obywatelskich, Warszawa 2016, s. 139.

⁶⁷ D.Béland, J.-P. Viriot Durandal, 2013, op. cit.

⁶⁸ Projekt naukowy ANCIEN (Assessing Needs of Care in European Nations): http://www.ancien-longtermcare.eu/sites/default/files/ENPRI%20_ANCIEN_%20RR%20No%2077%20France.pdf.

⁶⁹ A. Surdej, J. Brzozowski, Rozwój systemu usług opiekuńczych dla osób niesamodzielnych we Francji: implikacje dla Polski, *Polityka Społeczna* nr 1/2012, s. 10-11.

- Wprowadzono specjalne świadczenie dla osób bezrobotnych (fr. Revenu social d'activite – RSA), zachęcające do podejmowania zatrudnienia w roli opiekuna⁷⁰.

Istotną rolę w zakresie działań na rzecz osób niesamodzielnych na poziomie centralnym odgrywa utworzona w 2004 roku Narodowa Kasa Solidarnościowa na rzecz Autonomii (fr. CNSA). Jak zauważa Aleksandra Zburzycka-Czarnecka jej celem jest gromadzenie środków i wspieranie władz lokalnych, przede wszystkim departamentu, w finansowaniu świadczeń i usług opiekuńczych dla seniorów⁷¹.

Istnieje szereg instytucji, świadczących opiekę nad osobami starszymi. „Pobyty w ośrodkach opieki długoterminowej traktowany jest we Francji jak każde inne świadczenie szpitalne. Koszty pobytu w takim ośrodku pokrywane są ze składek na ubezpieczenie, a czasem, w razie konieczności sam pacjent lub jego rodzina współuczestniczy w finansowaniu pobytu”⁷². Istnieje również bogata oferta wsparcia dla opiekunów osób zależnych, m.in. dostęp do domów dziennego pobytu, w którym osoby starsze mogą przebywać, gdy ich opiekunowie są w pracy⁷³. W 2007 r. został wprowadzony bezpłatny urlop dla rodzin świadczących pomoc starszym krewnym. Przyznawany jest on na okres trzech miesięcy, jednak nie może przekroczyć 12 miesięcy.⁷⁴ Innym rozwiązaniem, ułatwiającym opiekę nad osobami zależnymi są centra dziennego pobytu (fr. Centre d'accueil de jour - CAJ). Są to placówki przyjmujące osoby starsze z pełną lub ograniczoną sprawnością (np. z chorobą Alzheimera), na pobyty jednodniowe lub na część dnia, wyłącznie na podstawie skierowania lekarza.

Osoby starsze mogą również liczyć na różnego rodzaju świadczenia materialne, w zależności od poziomu miesięcznych dochodów. Średnia francuska emerytura wynosiła w 2012 roku 1 288 euro, jednak obserwowane są wysokie dysproporcje wśród mężczyzn i kobiet – 1 654 euro dla mężczyzn i 951 euro dla kobiet⁷⁵. Osobom otrzymującym niskie świadczenia emerytalne, przysługuje zasiłek na rzecz solidarności z osobami starszymi (fr. ASPA). Zasadniczym celem tego świadczenia jest zapewnienie minimalnego dochodu osobom w wieku 65 lat i więcej, z uwzględnieniem kryterium dochodowego⁷⁶. Innym świadczeniem na rzecz osób niesamodzielnych jest zasiłek na rzecz autonomii (fr. APA). Jest on przyznawany osobom powyżej 60. roku życia (po przeprowadzeniu oceny samodzielności danej osoby), niezależnie od miejsca zamieszkania. Ma on służyć utrzymaniu przez możliwie najdłuższy okres samodzielności osoby starszej. Osoby starsze zamieszkujące

⁷⁰ Ibidem, s. 11.

⁷¹ A. Zburzycka-Czarnecka, 2016, op. cit., s. 142.

⁷² J. Mirosław, A. Smóder, 2014, op. cit., s. 127.

⁷³ Z. Szweda-Lewandowska, *Polityka społeczna wobec starości i osób starszych*, w: P. Szukalski, Z. Szweda-Lewandowska, *Elementy gerontologii społecznej. Skrypt dla studentów Podyplomowego Studium Gerontologii Społecznej UŁ*, Wyd. Biblioteka, Łódź 2011.

⁷⁴ A. Zburzycka - Czarnecka, 2016, op. cit., s. 145.

⁷⁵ Ibidem, s. 140

⁷⁶ Ibidem, s. 141

instytucje opiekuńcze mogą liczyć na wsparcie w finansowaniu kosztów pobytu w postaci socjalnego zasiłku mieszkaniowego (fr. ASH).

Wydatki na opiekę długoterminową we Francji w 2013 roku kształtowały się na poziomie 1,9% PKB. Jest to wynik powyżej średniej dla krajów OECD, jednak poziom tych wydatków odbiega od Holandii (4,3% PKB) czy Szwecji (3,2% PKB). Warto jednak zauważyć, że w przypadku Francji, wydatki na opiekę medyczną w ramach LTC wyniosły 1,3% PKB, pozostałe 0,6% PKB to wydatki na opiekę społeczną⁷⁷.

4.3 Usługi mieszkaniowe dla osób starszych

Polityka mieszkaniowa we Francji stanowi jeden z ważniejszych elementów szerokich działań na rzecz osób starszych i starzejącego się społeczeństwa. Istnieje szereg różnych usług, świadczeń socjalnych, wspomagających osoby powyżej 60. roku życia w partycypowaniu kosztów utrzymania. Już w latach 60. XX wieku zauważono, że priorytetowym celem jest utrzymanie osób starszych przez jak najdłuższy okres we własnym miejscu zamieszkania. Osoby starsze mogą skorzystać m.in. z odwróconej hipoteki czy wsparcia w zakresie wynajmu pokoju dla studenta⁷⁸. Inną formą wsparcia jest dofinansowanie usług opiekuńczych we własnym domu. Mogą to być „(...) usługi kosmetyczne (w tym fryzjerskie), dowożenie do wskazanych miejsc, drobne naprawy w domu, drobne prace w otoczeniu domu, dowożenie ubrań z pralni, dowożenie zakupów, pomoc w zakresie Internetu, wyprowadzanie zwierząt domowych na spacer”⁷⁹.

Ciekawym rozwiązaniem, łączącym autonomię osób starszych z opieką instytucjonalną, są powstałe w latach 70. XX wieku domy typu *logements-foyers*. Są to placówki przeznaczone dla osób starszych, będących w dobrej kondycji zdrowotnej, odznaczające się samodzielnością. Ich specyfika polega na zagwarantowaniu miejsca, w której osoby cieszące się autonomią, zamiast wykonywać czynności typowe dla prowadzenia gospodarstwa domowego, mogą skorzystać z dedykowanego im personelu sprząającego czy gotującego. W zespołach mieszkań typu *logements-foyers* dostępne są również usługi terapeutyczne, rehabilitacyjne czy rekreacyjne⁸⁰.

4.4 Przykłady inicjatyw i działań na rzecz osób starszych

Francuskie władze na poziomie centralnym czy lokalnym szczególną rolę zwracają na informowanie, edukowanie i walkę z dyskryminacją wobec osób starszych. Na poziomie lokalnym działają Centra Informacji i Koordynacji Gerontologicznej (fr. CLIC), odpowiedzialne za

⁷⁷ OECD, *Health at Glance*, Paris 2015.

⁷⁸ Ibidem, s. 156.

⁷⁹ Ibidem, s. 147.

⁸⁰ Z. Szweida-Lewandowska, 2011, op. cit., s. 128.

informowanie o dostępnych formach opieki i instytucjach świadczących usługi dla osób starszych, wspomagają seniorów i ich opiekunów w wyborze formy opieki oraz towarzyszą w procedurach administracyjnych⁸¹.

W 2007 roku rząd francuski dostrzegł zagrożenie złego traktowania osób starszych w społeczeństwie oraz podjął konkretne kroki zmierzające do walki ze złym i dyskryminującym traktowaniem tej zbiorowości osób. Istotną rolę w tym zakresie odgrywa Krajowa Agencja ds. ewaluacji i jakości instytucji i usług społecznych i medyczno-społecznych (fr. ANESM)⁸². Celem tej instytucji jest promowanie dobrego traktowania osób wymagających opieki, znajdujących się w placówkach opiekuńczych. Z kolei w 2008 roku otworzona została specjalna, bezpłatna infolinia (3977), z której mogą korzystać osoby starsze i niepełnosprawne, będące ofiarami przemocy i dyskryminacji⁸³.

Istotną rolę na w zakresie kreowania polityki na rzecz osób starszych na poziomie regionalnym odgrywają Departamentalne Komitety Emerytów i Osób Starszych (fr. Le Comité Départemental des Retraités et Personnes Agées – CODERPA). Instytucja ta przypomina polskie rady seniorów, które mają charakter doradczy w kreowaniu polityki senioralnej oraz uwzględnianiu osób starszych w rozwoju społecznym na poziomie regionu. Od 1982 roku instytucje te mają obowiązek przygotowywania departamentalnego schematu gerontologicznego⁸⁴.

Szeroki zakres usług i świadczeń społecznych na rzecz osób starszych na różnych poziomach obejmuje również wypoczynek letni, m.in. dla osób starszych i samotnych. Jest to jedno z działań tzw. centrów społecznych, które pozyskuje środki na dopłaty do wyjazdów — Krajowej Agencji Czeków Wakacyjnych (fr. Nationale pour les Chèques Vacances - ANCV)⁸⁵. Przykładowo, koszt tygodniowego pobytu dla seniorów wynosi 393 euro (8 dni/7 nocy), a pomoc przyznawana przez ANCV wynosi 185 euro (bez kosztów dojazdów). Działanie to ma na celu utrzymywanie osób starszej w dobrej kondycji psychofizycznej, integrację ze społeczeństwem oraz daje możliwość spędzenia wakacji osobom, które wcześniej nie mogły sobie na to pozwolić.

Coraz większą uwagę zwraca się również na dostęp do nowych technologii, mających ułatwiać codziennie funkcjonowanie osób starszych. Osoby starsze oraz ich opiekunowie mogą poszukiwać informacji oraz porad w zakresie dostępnych rozwiązań technologicznych na stronach Narodowej

⁸¹SilverEco.fr: <http://www.silvereco.fr/clic-centre-local-dinformation-et-de-coordination-gerontologique/3113918>

⁸² L'Agence nationale de l'évaluation et de la qualité des établissements et services sociaux et médico-sociaux: <http://www.anesm.sante.gouv.fr/>

⁸³ La Fédération 3977 contre la maltraitance: <http://www.3977contrelamaltraitance.org/index.php/faire-connaître-le-numéro> [La Fédération 3977 contre la maltraitance]

⁸⁴ A. Zubrzycka - Czarnecka, 2016, op. cit., s. 156.

⁸⁵ L'Agence Nationale pour les Chèques-Vacances: <https://www.ancv.com/seniors-en-vacances-tarifs-et-aides-de-lancv>

Kasy Solidarnościowej na rzecz Autonomii, na stronie Centrum Badań nad Urządzeniami dla Osób Niepełnosprawnych (fr. Centre d'Etudes et de Recherche sur l'Appareillage des Handicapés – CERAHTEC) czy w Centrach ds. Informacji i Porad na temat Urządzeń Technicznych (fr. Centre d'Information et de Conseil sur les Aides Techniques – CICAT). Istnieje również możliwość otrzymania dopłaty za zakup systemów tzw. teleopieki czy subwencji na dostosowanie mieszkania do potrzeb osób z ograniczoną sprawnością⁸⁶.

4.5 Osoby starsze jako pracownicy

Istotnym obszarem działań w dobie postępującego procesu starzenia się ludności są działania zmierzające do wydłużania aktywności zawodowej pracowników. Już w 2000 roku zwrócono szczególną uwagę na wyzwania, czekające francuski system zabezpieczenia społecznego do roku 2050. Zauważono przede wszystkim, że dalsze wydłużanie się trwania życia ludzkiego, które będzie powodowało wzrost wydatków na świadczenia emerytalne, przy jednoczesnym niskim wieku przechodzenia na emeryturę (w 2000 roku było to 58 lat), stwarza najpoważniejsze wyzwanie w tej sferze⁸⁷. Próby redukcji wydatków na świadczenia emerytalne spotkały się jednak w 2003 roku z ogromną falą protestów społecznych, zaangażowaniem 2 milionów osób oraz paraliżem całego kraju⁸⁸. W kolejnych latach podejmowano jednak działania zmierzające do reformy systemu emerytalnego. Od 2011 roku podnoszony jest we Francji ustawowy wiek emerytalny, który wynosi 62 lata dla osób urodzonych w 1955 roku i później. Jednym z kluczowych założeń reformy systemu emerytalnego z 2013 roku jest podniesienie minimalnego okresu zatrudnienia uprawniającego do pełnej emerytury do 43 lat pracy (172 kwartałów) w 2035 roku⁸⁹. Możliwe są obecnie jednak rozwiązania, które uprawniają osoby do wcześniejszego przejścia na emeryturę w zależności od wieku podjęcia pierwszej pracy i zrealizowanego stażu pracy.

Jednym z działań, zachęcających starszych pracowników do dłuższej aktywności zawodowej jest wprowadzona w 2004 roku tzw. emerytura odroczone. Jest to forma „nagrody” dla osób decydujących się na kontynuację zatrudnienia pomimo uprawnień do emerytury. Za każdy dodatkowy kwartał przepracowany po uzyskaniu uprawnień do emerytury, wysokość świadczenia emerytalnego podnoszona jest o 1,25% (i o 0,75% w przypadku zawodów wolnych)⁹⁰. Ponadto istnieją rozwiązania, umożliwiające łączenie pobierania świadczenia emerytalnego z wynagrodzeniem otrzymywanym za pracę.

⁸⁶ A. Zubrzycka - Czarnecka, 2016, op. cit., s. 154-155.

⁸⁷ V. Galasso, *The political future of social security in aging societies*, The MIT Press, 2006, s. 89.

⁸⁸ M. Lavalette, A. Pratt, *Polityka społeczna. Teorie, pojęcia, problemy*, Wydawnictwo Difin, Warszawa 2010, s. 280.

⁸⁹ OECD, *Ageing and Employment Policies: France 2014*, Paris 2014, s. 58.

⁹⁰ Szukalski, 2013, Raport krajowy- Francja, op. cit., s. 133-134.

W 2006 roku rozpoczęto kompleksowe działania w zakresie zwiększania aktywności zawodowej osób w wieku 50 lat i więcej. Zainicjowano wówczas realizację Programu na rzecz Zatrudniania Seniorów, który obecnie nosi nazwę „Na rzecz zatrudnienia seniorów – nasza przyszłość jest konstruowana w każdym wieku”⁹¹. Działania w tym obszarze były podyktowane niskim wiekiem uprawniającym do przejścia na emeryturę. W ramach polityki aktywizacji potencjału osób starszych, francuski rząd wprowadził zróżnicowane rozwiązania, stymulujące aktywność zawodową osób powyżej 50. roku życia. Jednym z ciekawszych rozwiązań, wymuszających na przedsiębiorstwach i instytucjach publicznych, zatrudniających minimum 50 pracowników, jest obowiązek wdrożenia planu na rzecz starszych pracowników. Obowiązujące rozwiązanie od stycznia 2010 roku ma na celu przygotowanie przez danego pracodawcę planu, który musi zawierać minimum 3 z 6 enumeratywnie wymienionych działań, do których należą m.in. rozwijanie kompetencji i edukacja osób starszych, rekrutowanie osób starszych do firmy czy zarządzanie przejściem na emeryturę⁹². Brak implementacji takiego planu może skutkować karą finansową w wysokości 1% funduszu płac. Działanie to wpisuje się także w promowane działania na rzecz zarządzania wiekiem w przedsiębiorstwach. Innym rozwiązaniem, umożliwiającym pozyskiwanie nowych umiejętności wśród starszych pracowników, jest możliwość skorzystania ze specjalnego urlopu dla osób posiadających minimum 20 lat stażu pracy lub będących w wieku 45 lat i więcej⁹³.

5. Procesy napływowe i polityka imigracyjna

Populacja cudzoziemców (osób nieposiadających obywatelstwa francuskiego) we Francji (na dzień 1 01.2014) była szacowana na 4,1 mln osób, co oznacza 6,3% populacji. W tym 1/3 z nich to obywatele innych państw członkowskich UE, a 2/3 to obywatele tzw. krajów trzecich, czyli spoza UE⁹⁴. W związku z długą tradycją imigracji do Francji z obszarów byłych kolonii oraz liberalnymi zasadami naturalizacyjnymi, ważniejszą daną charakteryzującą populację Francji jest liczba obywateli Francji urodzonych poza jej granicami: wynosi ona 7.6 mln osób (11,6% populacji kraju), w tej grupie przeważają osoby urodzone w krajach trzecich (71%).

W ostatnich latach (od 2011 roku) notuje się niewielki wzrost imigracji wyrażonej liczbą wydanych pierwszych zezwoleń na pobyt. Imigranci są z reguły młodszy niż populacja mieszkańców Francji, dane z ostatnich pięciu lat wskazują, że 2/3 zezwoleń (63-65%) na pobyt wydaje się osobom w wieku 18-34 lat (9-11% osobom do 17 roku życia, 23-26% osobom w wieku 35-64 i tylko 1,5%

⁹¹ Ibidem, s. 135.

⁹² OECD, 2014, op. cit., s. 16.

⁹³ Szukalski, 2013, op. cit, s. 137.

⁹⁴ European Commission, 2015, op. cit. s. 26.

osobom powyżej 65 roku życia)⁹⁵. Wśród napływających cudzoziemców obserwuje się niewielką przewagę kobiet w stosunku do mężczyzn.

Znaczna większość imigrantów z krajów trzecich przyjeżdża do Francji z Afryki. W 2013 roku 57% pierwszych zezwoleń wydano osobom z krajów Afryki, 25% z Azji, 10% z Ameryk i tylko 6% z Europy. Głównymi krajami pochodzenia pozostają: Algieria, Maroko, Chiny i Tunezja⁹⁶. Połowa pierwszych zezwoleń pobytowych dla obywateli państw trzecich jest wydawana w celu łączenia rodzin (23% z powodu podjęcia edukacji, 9% z powodów humanitarnych, 6% z powodów podjęcia zatrudnienia)⁹⁷.

Populacja imigrantów w przypadku Francji i innych krajów UE jest młodsza od społeczeństw przyjmujących (średnia wieku obu grup to odpowiednio 35 i 42 lata). To, że migracja ma duży wpływ na sytuację demograficzną Francji, odzwierciedla także wspomniana prognoza Eurostatu, bez migracji populacja Francji pozostałaby na podobnym poziomie liczbowym wraz ze zwiększającą się dynamicznie liczbą osób starszych i starych. Jednocześnie należy zauważyć, że wbrew obiegowej opinii, wskaźnik urodzeń wśród rodzin imigrantów nie jest znacząco wyższy w porównaniu ze średnim notowanym w całej populacji⁹⁸.

Charakter procesów napływowych w przypadku Francji wynikał tradycyjnie z trzech głównych czynników: procesów industrializacji i dekolonizacji (szczególnie istotnych w XX wieku), politycznych konsekwencji przywiązania do idei i wartości republikańskich (wolności i egalitaryzmu) oraz niskiego przyrostu naturalnego⁹⁹. Francja tradycyjnie jest państwem imigracyjnym a polityka migracyjna, podobnie jak aktywna polityka prorodzinna (na rzecz zwiększenia wskaźnika dzietności) stanowi filar polityki demograficznej.

Imigranci zaczęli napływać do Francji na masową skalę od połowy XIX wieku. Byli oni traktowani jako zasób ludności uzupełniający niski przyrost naturalny oraz niedobór siły roboczej we Francji, przeżywającej właśnie szybki rozwój epoki rewolucji industrialnej. Szczególnie wysoki napływ imigrantów Francja zanotowała w okresie powojennym, był on możliwy z kilku powodów: odczuwanych niedostatków siły roboczej i popytu na pracowników cudzoziemskich oraz istnieniu formalnych ułatwień w przyjeździe i osiedleniu się dla przyjeżdżających do Francji imigrantów. Prawo w tym czasie gwarantowało bezpieczeństwo osiedlenia się każdemu imigrantowi oraz stosunkowo łatwą procedurę otrzymania obywatelstwa (rozwiązanie gwarantujące, że dziecko

⁹⁵ Mazuy et al., 2015, op. cit., s.398.

⁹⁶ M. Engler, Country Profile: France. *Focus migration* nr 2, May 2012, s. 2.

⁹⁷ Ibidem, s. 400.

⁹⁸ Engler, 2012, op.cit. s.3.

⁹⁹ J.F. Hollifield, France: Republicanism and the Limits of Immigration Control, w: W.A. Cornelius (red.), *Controlling Immigration. A Global Perspective*. Stanford University Press, Stanford 2004, s. 184.

imigrantów urodzone we Francji i mieszkające tam przez pięć kolejnych lat automatycznie nabywa obywatelstwo francuskie po osiągnięciu pełnoletności obowiązuje do dziś). Swoboda napływu wiązała się z przywiązaniem do tradycji republikańskich, jakkolwiek próba ograniczenia imigracji wydawała się zaprzeczeniem tych idei.

Na przełomie XIX i XX wieku napływający cudzoziemcy przybywali głównie z krajów sąsiednich, w związku z tym nie mieli większych problemów z adaptacją w społeczeństwie francuskim. Imigracja początkowo nie powodowała tak silnych napięć kulturowych czy religijnych, jak w przypadku późniejszych fal przybywających głównie z krajów północnej i zachodniej Afryki. W okresie powojennym Francja była największym krajem imigracji w Europie, napływy imigrantów stały się także bardziej zróżnicowane: do obywateli innych państw europejskich (głównie Włoch, Hiszpanii i Portugalii), dołączyli przybywający z byłych kolonii i terytoriów zależnych (głównie z Afryki Północnej). W ostatnich dekadach wśród największych krajów pochodzenia cudzoziemców we Francji znalazły się państwa azjatyckie (Chiny) oraz Afryki subsaharyjskiej (napływ z tych ostatnich wzrósł w okresie 1999-2009 z 10% do 17%)¹⁰⁰. Każdego roku z Algierii i Maroka napływa do Francji ok. 25 tys. nowych imigrantów¹⁰¹. Obecnie napływy imigrantów do Francji odbywają się przede wszystkim w ramach procesu łączenia rodzin i jako napływy regulowane przez potrzeby rynku pracy.

Kolejne ograniczenia wjazdu i pobytu (podobnie jak w innych krajach zachodnioeuropejskich) poczęły być systematycznie wprowadzane od połowy lat 1970., w szczególności zaś obostrzenia imigracyjne zaczęły być wdrażane od połowy lat 1990. Dotyczyły one zasad przede wszystkim zasad wjazdu i pobytu w ramach łączenia rodzin. Warto jednak zauważyć, że coraz bardziej restrykcyjnym zasadom wjazdu i pobytu i selektywnej polityce imigracyjnej towarzyszą wciąż liberalne (w porównaniu z innymi państwami) zasady nabycia obywatelstwa (zgodne z republikańską wizją wspólnoty politycznej). Istnieje domniemanie, że osoba występująca o nadanie obywatelstwa, czyni to, by dołączyć do wspólnoty obywateli francuskich, a więc podziela kulturę i wartości przyjęte we Francji, w pełni akceptowane jest także wielokrotne obywatelstwo. Dzieci urodzone we Francji nabywając obywatelstwo automatycznie w wieku 18 lat, warunki naturalizacji zakładają pobyt min. pięciu lat we Francji, znajomość języka francuskiego (na poziomie B1) oraz posiadanie wystarczających środków do życia (niekorzystanie z systemu zabezpieczeń społecznych jako głównego źródła utrzymania). W ramach polityki integracyjnej wprowadzono w 2006 roku obowiązkowy kontrakt integracyjny dla tych cudzoziemców, którzy planują stały pobyt we Francji.

¹⁰⁰ A. Escafré-Dublet, *Mainstreaming Immigrant Integration Policy in France: Education, Employment, and Social Cohesion Initiatives*, Brussels: Migration Policy Institute Europe 2014, s. 2.

¹⁰¹ M. Engler, Country Profile: France. *Focus migration* nr 2, May 2012, s. 2.

Obejmuje on obowiązkowy udział w kursach językowych i adaptacyjnych. Ukończenie kursu jest warunkiem przedłużenia pobytu i otrzymania zezwolenia na pobyt stały. Znajomość języka nie jest przeszkodą dla wielu cudzoziemców mieszkających we Francji, dane OECD wskazują, że 47% imigrantów pochodzi z krajów, gdzie francuski jest oficjalnym językiem¹⁰².

Francja jest jednym z krajów o najwyższym udziale osób pochodzenia cudzoziemskiego w populacji. Populacja osób urodzonych poza Francją wynosi 12%¹⁰³, w tym jedynie 11% z nich przyjechało do Francji w ciągu ostatnich pięciu lat. To, co wyróżnia Francję na tle innych krajów imigracyjnych w Europie to fakt, że napływ cudzoziemców nie zwiększa się, a wysoki procent osób urodzonych poza krajem w populacji ogólnej jest wynikiem fal napływowych mających miejsce w przeszłości¹⁰⁴. Według danych OECD wskaźnik zatrudnienia w populacji osób urodzonych poza Francją wynosi 58% i jest niższy niż średnia w krajach OECD (66% mężczyzn i 50% kobiet).

Za politykę migracyjną odpowiada ministerstwo spraw wewnętrznych, a za integrację Wysoka Rada ds. Integracji. Ostatnie zmiany w polityce i prawie migracyjnym dotyczyły takich grup napływowych jak studenci i wysokowykwalifikowani. Wprowadzono ułatwienia w przepisach regulujących ich napływ, pobyt i podjęcie pracy we Francji (m.in. wdrożono unijną niebieską kartę dla wysokowykwalifikowanych pracowników cudzoziemskich). Notuje się stały wzrost liczby cudzoziemskich studentów (rocznie notuje się ich kilkadziesiąt tysięcy), przeważającą nacją są studenci z Chin¹⁰⁵. W 2011 wprowadzono nowe prawo o imigracji, integracji i naturalizacji, potwierdzające dotychczasowy kierunek bardziej selektywnej polityki ograniczającej możliwości wjazdu w ramach łączenia rodzin, potwierdzono zwiększenie wysiłków na rzecz deportacji nielegalnie przebywających cudzoziemców na terenie Francji i aktywizację działań integracyjnych¹⁰⁶. W 2013 roku w parlamencie Francji została przedstawiona informacja i rekomendacje związane z ułatwieniami pobytu dla starszych wiekiem cudzoziemców. W wyniku debaty zmienione zostały zapisy dotyczące odnowienia zezwolenia na pobyt dla cudzoziemskich rezydentów powyżej 60 roku życia przez lokalne urzędy¹⁰⁷.

Podsumowanie

Polityka ludnościowa we Francji charakteryzuje się bardzo aktywną polityką rodzinną. Wydatki publiczne na wspieranie rodzicielstwa są jedne z najwyższych w Europie (ok. 3.5% PKB,

¹⁰² OECD, *Indicators of integration of immigrants and their children*, 2012.

¹⁰³ Ibidem.

¹⁰⁴ Escafré-Dublet, 2014, op.cit., s. 2.

¹⁰⁵ Engler, op.cit., s.2.

¹⁰⁶ Ibidem, s. 8.

¹⁰⁷ OECD, *International Migration Outlook 2014: France*, 2014.

jedynie Wielka Brytania wydaje więcej)¹⁰⁸. Przyjmują one różną formę: od świadczeń rodzinnych, ulg podatkowych, finansowanie systemu opieki dla dzieci, po rozwiązania na rynku pracy sprzyjające matkom. Polityka, którą można określić jako „inwestycja w rodzinę” ma długą tradycję i – co należy podkreślić – obejmuje wiele elementów: elementy promocji rodzicielstwa i kompensacji wydatków na dzieci, a od lat 1980. także aktywną promocję przez państwo takich regulacji na rynku pracy, by wspomóc rodziców w pogodzeniu obowiązków pracownika i rodzica (umożliwić łączenie kariery zawodowej i rodzicielskiej). Główne założenia, które stanowią filary polityki rodzinnej Francji to: uproszczony system świadczeń rodzinnych, wprowadzenie usług skierowanych ku rodzinie, rozwój systemu opieki we wczesnym dzieciństwie oraz ułatwienie łączenia życia rodzinnego i zawodowego.

Działania na rzecz rodziny, rozwijane od początku XX wieku pokazują, że rodzina zajmowała priorytetowe miejsce w polityce kolejnych rządów. Ewolucja polityki rodzinnej od zachęcania matek do poświęcania się rodzinie do realizacji życia rodzinnego opartego na wolnym wyborze jest dowodem świadomości polityków w zakresie zmian kulturowych, kształtujących społeczeństwo francuskie w drugiej połowie XX wieku. Kolejne rządy we Francji wprowadzają nowe instrumenty z zakresu wspierania rodzin lub modyfikują istniejące rozwiązania. Państwo odgrywa kluczową rolę w kreowaniu i realizacji polityki rodzinnej, jednak decydenci polityczni korzystają z zaplecza eksperckiego i organizacji, zajmujących się działaniami na rzecz rodzin. Oprócz wsparcia ze strony państwa, rodziny mogą również liczyć na działania przewidziane wobec rodzin na poziomie lokalnym. Rodziny we Francji mogą liczyć na szeroki katalog świadczeń materialnych, takich jak dostęp do usług opiekuńczych, powszechność których pozwala na wysoką aktywność zawodową kobiet. Posiadanie dzieci we Francji traktowane jest jako inwestycja w kapitał ludzki, dlatego rodziny wielodzietne mogą liczyć na szczególne wsparcie materialne i niematerialne.

Francja jest także krajem o spójnej polityce senioralnej, o czym mogą świadczyć przedstawione powyżej przykłady działań podejmowanych na rzecz osób starszych. Świadomość problemów demograficznych oraz wyzwań w tym obszarze była znana już od początku XX wieku. Umożliwiło to wypracowanie rozwiązań i stworzenie instytucji, ukierunkowanych na kompleksowe wsparcie osób starszych. Celem podejmowanych działań jest utrzymanie osób starszych przez możliwie najdłuższy okres ich życia w sprawności i samodzielności. Kluczową zasadą jest upodmiotowienie osób starszych i niesamodzielnych, które mają zagwarantowany dostęp do różnego rodzaju usług i instytucji. Oprócz szerokiego wsparcia finansowego, seniorzy we Francji mogą liczyć na pomoc w dostępie do informacji czy wsparcie w utrzymywaniu własnego mieszkania. Podejmowane w ostatnich latach działania z zakresu polityki opiekuńczej dowodzą, że państwo poprzez rozwiązania

¹⁰⁸ OECD, *Family Database*, OECD - Social Policy Division - Directorate of Employment, Labour and Social Affairs, 2016.

zaczepnięte z różnych polityk publicznych służą wspieraniu rodzin w świadczeniu opieki nad osobami niesamodzielnymi.

Ważną część polityki demograficznej stanowi także polityka migracyjna i integracyjna, w tym naturalizacyjna. Przyzwolenie na masowe procesy napływowe, które miały miejsce od połowy XX wieku, to nie tylko wynik tradycji kolonizacyjnych i potrzeb rynku pracy, ale także konieczność związana z niskim przyrostem naturalnym w okresie powojennym. Także obecnie działania składające się na politykę migracyjną są związane z ściśle związane prowadzoną polityką ludnościową.

Źródła

Béland D., Viriot Durandal J.-P., Aging in France: Population Trends, Policy Issues and Research Institutions, *The Gerontologist*, Volume 53, Issue 2, April 2013.

Escafré-Dublet A., *Mainstreaming Immigrant Integration Policy in France: Education, Employment, and Social Cohesion Initiatives*, Migration Policy Institute Europe, Brussels 2014.

European Commission, *Demography Report*. Short Analytical Web Note 3/2015.

European Commission, *Population ageing in Europe. Facts, implications and policies*, Luxembourg 2014.

EUROPOP2013 (European Population Projections), Eurostat. Online: http://ec.europa.eu/eurostat/data/database?node_code=proj

Fagnani J., Math A., Recent reforms in French and Germany family policies. Similar challenges, different responses, *Sociologia, Problemas e Práticas*, 64/2010.

Duriez B., Domowa pomoc rodzinna a zadania rodziny, w: M. Chauvière, M. Sassier, B. Bouquet, R. Allard, B. Ribes (red.), *Uwarunkowania polityki rodzinnej we Francji w ujęciu historycznym, prawnym i politycznym*, Wydawnictwo Szkoły Wyższej Pedagogicznej TWP w Warszawie, Warszawa 2010.

Dzięgielewska M., Aktywność społeczna i edukacyjna w fazie starości, w: B. Szatur-Jaworska, P. Błędowski, M. Dzięgielewska, *Podstawy gerontologii społecznej*, ASPRA –JR, Warszawa 2006.

Engler M., Country Profile: France. *Focus migration* nr 2, May 2012. Online: <http://www.bpb.de/gesellschaft/migration/laenderprofile/133390/france>

France anticipates ageing society through new piece of legislation, ESPN Flash Report 18/2016.

Galasso V., *The political future of social security in aging societies*, The MIT Press, 2006.

Hollifield J.F., France: Republicanism and the Limits of Immigration Control, w: W.A. Cornelius (red.), *Controlling Immigration. A Global Perspective*. Stanford University Press, Stanford 2004.

Komisja Europejska, *Długoterminowa opieka zdrowotna w Unii Europejskiej*, Luksemburg 2008.

Kramer S.P., *The other population crisis: what governments can do about falling birth rates*, Woodrow Wilson Center Press, Washington 2014.

Joël M.-E., Dufour-Kippelen S., Duchêne C., Marmier M., *The Long-Term Care System for the Elderly in France*, ENEPRI Research Report No. 77/ June 2010.

Letablier M.-T., *Fertility and Family Policies in France*, *Journal of Population and Social Security (Population)*, Supplement to Volume 1, 2003.

Martin C., A baby friendly state: Lessons from the French case, *Pharmaceuticals Policy and Law* nr 9/2007.

Martin C., The Reframing of Family Policy, *Journal of European Social Policy* 20 (5)/2010.

Mazuy M., Barbieri M., Breton D., d'Albis H., The Demographic Situation in France: Recent Developments and Trends over the Last 70 years, *Population-E*, 70 (3)/2015.

Mirosław J., Smoder A., Zatrudnienie przyjazne rodzinie w krajach konserwatywnego modelu welfare state, w: B. Balcerzak-Paradowska (red.), *Zatrudnienie przyjazne rodzinie. Doświadczenia międzynarodowe, realia polskie*, Instytut Pracy i Spraw Socjalnych, Warszawa 2014.

United Nations. *World Population Prospects: The 2015 Revision, Volume II: Demographic Profiles*, Department of Economic and Social Affairs, Population Division, United Nations 2015. Online: <https://esa.un.org/unpd/wpp/Publications/>

OECD, *Ageing and Employment Policies*, 2014.

OECD, *Indicators of integration of immigrants and their children*, 2012. Online: <https://www.oecd.org/migration/integration-indicators-2012/keyindicatorsbycountry/name,219043,en.htm>

OECD, *International Migration Outlook 2014*, 2014 online: http://www.keepeek.com/Digital-Asset-Management/oecd/social-issues-migration-health/international-migration-outlook-2014/france_migr_outlook-2014-17-en#page1

OECD, *Health at Glance*, 2015. Online: http://www.oecd-ilibrary.org/social-issues-migration-health/health-at-a-glance-2015/long-term-care-public-expenditure-health-and-social-components-as-share-of-gdp-2013-or-nearest-year_health_glance-2015-graph201-en;jsessionid=2b1b5191ssra.x-oecd-live-02

OECD, *Family Database*, OECD - Social Policy Division - Directorate of Employment, Labour and Social Affairs, 2016. Online: <http://www.oecd.org/els/family/database.htm>

PwC, *Ułgi podatkowe i świadczenia rodzinne w UE*, Warszawa 2016.

Smith T. B., *France in Crisis. Welfare, Inequality and Globalization since 1980*, Cambridge University Press 2004.

Szatur-Jaworska B., *Polska polityka społeczna wobec starzenia się ludności w latach 1973-2013*, Dom Wydawniczy Elipsa, Warszawa 2016.

Szweda-Lewandowska Z., Polityka społeczna wobec starości i osób starszych, w: P. Szukalski, Z. Szweda-Lewandowska, *Elementy gerontologii społecznej, Skrypt dla studentów Podyplomowego Studium Gerontologii Społecznej UŁ*, Wyd. Biblioteka, Łódź 2011. Online: <http://dspace.uni.lodz.pl:8080/xmlui/handle/11089/5421>

Szukalski P. Publiczne wsparcie dla rodzin z małymi dziećmi we współczesnej Francji. *Prace Instytutu Ekonometrii i Statystyki Uniwersytetu Łódzkiego* nr 153, 2007.

Szukalski P. *Raport krajowy - Francja*, w: E. Kryńska, P. Szukalski (red.) *Rozwiązania sprzyjające aktywnemu starzeniu się w wybranych krajach Unii Europejskiej. Raport końcowy*, UŁ, Łódź 2013. Online: <http://dspace.uni.lodz.pl:8080/xmlui/handle/11089/3509>

Thévenon O., Family policies in developed countries: contrasting models, *Population & Societies*, No. 448, INED, Paris 2008.

Thévenon O., *Family Policies: France*, Population Europe Resource Finder & Archive 2014. Online: <http://www.perfar.eu/policy/family-children/france>

Toulemon L., Pailhé A., Rossier C., France: High and stable fertility, *Demographic Research*, Volume 19, Article 16, Germany 2008.

Zubrzycka-Czarnecka A., Wsparcie osób starszych w środowisku zamieszkania we Francji, w: B. Szatur-Jaworska, P. Błędowski (red.), *System wsparcia osób starszych w miejscu zamieszkania*, Raport Rzecznika Praw Obywatelskich, Warszawa 2016.